

SZEMLE

MILYEN KÖNYV A TANKÖNYV?

A tankönyvek előállítása a közoktatási ráfordítások egyik legjelentősebb tétele, a tankönyvek szellemi és műszaki minősége pedig a képzési folyamatban a pedagógiai transzmisszió hatásrendszerének egyik meghatározó tényezője. Erre a két axiómára alapozza *Francois Richaudeau* az UNESCO felkérésére írott elegánsan didaktikus tankönyvét a tankönyv műfajáról, abban a meggyőződésben, hogy a tankönyv lényegi vonatkozásai éppúgy értelmezhetők nemzetközi mint nemzeti szempontból. A világ tankönyvpiacain – Nepáltól az Amerikai Egyesült Államokig – tapasztaltak juttatták ahhoz a felismeréshez, hogy a tankönyv-funkcióból eredő hasonlóságok miatt az egyes országok tankönyv-előállításában szükségszerűen több a közös vonás, mint az elkülönítő elem. Miután a szerző felfogása értelmében a tankönyvvel való ellátás a nemzeti oktatásügyek legnagyobb szellemi és gazdasági beruházásának minősíthető, ezért a tankönyv-előállítás hosszú távú beruházása, a meglévő szellemi és gazdasági készenlét karbantartása gondos elemzést kívánó tevékenység. Következésképpen nem lehet megkerülni, hogy e gondos elemzés tárgyává tegyük az ország technológiai problémáinak és oktatáspolitikai koncepcióinak összefüggéseit a tankönyvellátással. Nem kevesebbet állít tehát a szerző, mint azt, bármi is történjék egy ország közoktatásában, minden lényegi történésnek, változásnak van és lesz a tankönyvvel is összefüggő dimenziója, akár gazdasági, akár oktatáspolitikai, akár pedagógiai természetű problémaként tárjuk fel és értelmezzük is azt. E tétel megfordítva is igaz: a tankönyvekben „kiolvashatók” az adott tanügy jellemző vonásai abból, ahogyan megjelenítik és hordozzák a képzés iránti társadalmi igényekre reagálást, s ebben az oktatásügy más szereplőjéhez képest sokkal érzékenyebbek. Érdemes tehát e nagyhatású termékről a nemzeti oktatásügyön túl nemzetközi léptékben is gondolkodni, bármilyen kevés példa is akad ut/ a tényleges és konkrét nemzetközi együttműködésre e téren. (E hiány egyik okaként Richaudeau azt jelöli meg, hogy nem sikerül közös pedagógiai nyelvet beszélni, jóllehet a könyvként értelmezett tankönyvre is vonatkoznak mind az írásbeli, mind a vizuális kommunikáció egyetemes érvényű szabályszerűségei.) Arra a kérdésre, hogy milyen könyv a tankönyv, a szerző egyrészt tipológiai, másrészt a tankönyvi funkciókat elemző választ ad. Tankönyvtipológiájában a képzési kontextusban, elsősorban a tanulási folyamat szervezésében be-

töltött szerepből indul ki, s a tankönyv által elősegített interakciók típusa alapján alapvetően kettőt különböztet meg: az ún. algoritmizált, a képzési folyamatot időben és a közvetített tartalmak szisztematikus felépítésével strukturáló, szisztematikus előrehaladást koncipiáló munkákat (például matematika, idegen nyelv, informatika); ill. az ún. konzultatív-referenciális típusú (például társadalomtudományok, természettudomány, irodalom). Ez utóbbi felteveli a képzésben részt vevők konzultatív együttműködését, a tankönyv referenciáforrásként használatát, a közvetített tartalmak verbális újraértelmezését. A tankönyv tényleges hatását intenzív személyközi kommunikáció (tanár-tankönyv-diák ill. diák-tankönyv) függvényében is értelmezi, így a képzés színpadán a tankönyvet a rendező feladatkörével ruhazza föl, anélkül, hogy az konkurálna a képzési színtér tanár szereplőjével.

Richaudeau a tankönyvvel kapcsolatban minden formális, megszorító és kirekesztő definíciót elutasít, a tankönyvként értelmezhető a nyomtatott, strukturált, a tanulási folyamatban felhasználásra szánt munka, a szótártól az atlaszig lényegében bármely, szisztematikus felépített könyv. Bármely tankönyvként értelmezett, akként használt, azaz a fenti kritériumokat kielégítő munka rendelkezik a három alapvető tankönyvi funkcióval: a tudományos, a pedagógiai és az intézményi funkcióval. A tudományos funkciót tekintve a tankönyv nemcsak az ismeretek bizonyos mennyiségét tartalmazza, hanem ezen ismeretek szelektálása, taglalása által tartalmáról és a tudásról magáról egyfajta ideológiát is közvetít (például a tudományos ismeretek fontosságáról, a történelmi folyamatokról, a társadalmi nyelvi normákról). Sokkal inkább jellemzi a tankönyvet implicit szemlélete, mint ismerettartalma. Ez az oka annak, hogy a tankönyv olyan nehezen adaptálható egy más kultúrához, történelmi helyzethez, képzési célhoz. A pedagógiai funkcióról szólva Richaudeau állítja, hogy a felnőtt-gyermek kommunikációról minden tankönyv képvisel valamilyen nézetet, preferál tipikus tanulási helyzeteket, stílusokat. A tankönyv intézményi funkciója révén megerősítve leképezi vagy éppen feszegeti az adott iskolarendszert. A tankönyvek ugyanis többnyire ennek megfelelően tagolják a tanulás menetét, különbözeteik meg képzési területeket, tantárgyakat. Egy oktatási rendszer tankönyvei tükrözik a képzési rendszerben meglévő hierarchiákat, a tanárnak tulajdonított intézményes szerepeket.

E funkciók egy jó tankönyv esetében harmonizálnak egymással, de gyakoribb a konfliktus például olyan esetben,

amikor az ésszerű intézményi alkalmazhatóságot a „pedagógiai árulás” vádja kíséri. Tipikus funkciókonfliktus lép fel a tanügyi vákuumban, például amikor a kulturális és ideológiai jellemzői miatt egy tankönyv elveszti korábbi pedagógiai érvényességét, de az oktatási rendszer szintjén lévő hierarchiák (például a tantárgyi rendszer) még nem teszik lehetővé, hogy új könyv töltse be a korábbi intézményi funkciókat. E funkciókat gyakran a tankönyvszerzők személye is kifejezi, például az egyetemi emberek a tudomány, a tanár szerzők a gyakorlat preferálását, a szakfelügyelő és miniszteriális szerzők viszont az intézményi szint dominanciáját jelzik. A tankönyv működésének perspektívájában újabb három funkciót érdemes szemügyre vennünk: az információs funkció foglalja magában a szűrőket, a szelekciós szempontokat. Tanulásszervező és struktúráló szerepében a tankönyv a tudásszerzés lépéseit testesíti meg a tanulási szakaszok tagolásával, ill. ezek irányultságával. (Például vezethet út a tanulói tapasztalatoktól az elméletképzésig, vagy éppen fordítva; a vizualitást lehet elsődleges információforrásként vagy a verbálisan megszerzett ismeretek utólagos megerősítéseként alkalmazni.) Az intézményi nevelésen kívüli szférában használt tankönyvi célú kiadványok a tudásszerzés szabad és kreatív módját képviselhetik, vagy épp ellenkezőleg, kényszerítő erővel jeleníthetik meg a tudás egy kizárólagos forrását és útját is (lásd például propagandakiadványok a felnőtt lakosságnak).

Miután drága és nagyhatású termékről van szó, a szerző feltételezi, hogy a tankönyv-előállítási folyamat résztvevői alapvetően érdekelték a szellemi termék minőségében. Éppen ezért – a hazai olvasót feltehetően meglepő – első javaslata az, hogy egy-egy új tankönyv, tankönyvcsalád tervezését előzze meg egy jól strukturált reflexiós csoporttevékenység, amit ez esetben egy 216 kérdésből álló kérdőív kiegészít testésít meg. A tankönyv előállításában résztvevő – például szerző, szerkesztő, oktatáspolitikus – megkérdezésének legfontosabb célja az, hogy az érintettek feltérképezzék, milyen természetű a hiány, amit a megírandó tankönyv majd betölt. A kérdőív előzetes megfontolásokra készítet a szükségletekről, a jogi kérdésekről, a szerkesztésről, a didaktikai felépítésről, a tartalmi szövegformálási kérdésekről, az illusztrációk természetéről, arányáról, a formátumról és a papírmínőségéről, és a szöveg tipográfiai megoldásairól. Ezt a szerző szerint oktatásgazdasági, pedagógiai és társadalmi szempontok indokolják (például a tankönyvpiac működésének befolyásolása, az előnyben részesített nyelvhasználat, a választhatóság). Mindezek mellett alapvetően meghatározó az oktatáspolitikai irányultsága is a tekintetben, hogy milyen tankönyv-felhasználási modellt támogat: a tömegoktatás tankönyvigényeit preferálja-e, vagy inkább az elitképzés irányába húz.

A könyv záró fejezete egy bármely tankönyv szellemi fogantatására, összehasonlítására, valamint megtélcésére

egyaránt módot adó tankönyvelemző mátrixot foglal magában. Ez közvetlen mutatókat, mennyiségi, minőségi elemzésen (például tartalomelemzésen) alapuló mutatókat különböztet meg négy dimenzió mentén. A tartalom kategóriájában a szocio-kulturális és ideologikus jellemzőket, a tankönyv tudományosságát, valamint az általa képviselt pedagógiát minősíthetjük, a kommunikativitás, kommunikációs helyzet szempontja a címzettek nézőpontjainak érvényesülését, az üzenetek formáit (a szöveg és a vizuális információk aránya, természete), a tipográfiai és szövegnyelvi értelemben vett olvashatóságot és a sűrítettséget (fogalmi telítettség, redundancia, ismétlődések) foglalja magában. A módszer címszó alatt a szerkesztési elvek, a felhasználás (a tanulási idő szervezése, a tanulási folyamat strukturáltsága), valamint a tankönyv alkalmazhatósága minősül, végül a gazdaságosság nézőpontjából a tankönyvet mint könyvszerzési és piaci értelemben vett terméket (terjedelmét, vastagságát, használhatóságát, tartósságát és a ráfordítás költségeit) elemezhetjük.

Mindebből következik, hogy a tankönyv minőségi kritériumainak megismerése az oktatáspolitikai döntéshozóknak, a tanárképzésben érintetteknek, a szerzőknek, a tankönyv-előállításért felelős intézményeknek és a tankönyv felhasználóinak egyaránt szóló tudás. Richaudeau meggyőződése szerint a tudásnak az oktatás különböző szintjébe épülése nélkül a tankönyv-előállítás pazarlóan drága, és üzenete sem hatékony. Az oktatásgazdaság makroszintjén, hosszú távon egyértelműen költségnövelő tényezőnek tartja a spontaneitást, a párhuzamosságokat, valamint azt, ha eltekintünk az adott ország tanárképzésének a tankönyvhasználatra a legutóbbi értelemben vonatkozatható explicit és implicit tartalmaitól. Az ökonomia iránti érzékenységet kifejezi az is, hogy minden eltérő eredmény tartalmi és műszaki megoldási verzió mellett jelzi, hogy az költségnövelő vagy csökkentő tényező-e; kutatási eredmények bemutatásával bizonyítja a különböző megoldások választása esetén azok várható képzési hozamát.

A szerző, Francois Richaudeau egy párizsi kutatóintézet igazgatója (Centre d'étude et de promotion de la lecture), aki harminc éve figyel és elemzi a tankönyvek újabb és újabb generációit. Az egyik legfontosabb változásként említi a nyomtatási technológia fejlődésének és a kommunikációelmélet hozamának betudható fejleményt: a tankönyv immár maga is autonóm terméké, könyvvé vált. Személyes kutatásainak terpe a nyomtatott kommunikáció hatásának minden lényeges vonatkozása, s ennek részeként a szövegnyelvi és különösen az olvashatóság (lisibilité) empirikus vizsgálata. Összegezve tehát az alkalmazott nyelvészet és a didaktika közös halmazába tartoznak mindazok a kutatások, melyekre Richaudeau hivatkozik. Megjegyzi, hogy a kép és szöveg aránya az utóbbi évtizedekben fokozatosan változik, s némi fenntartással szemléli az utóbbi kárára táplált némes és szerint utópisztikus

koncepciókat. Kritikával elemzi a vizualitás aránytalan rérhódítását, nevezetesen, hogy a diákok figyelmét egyre több képi közléssel lekötő szándékozó kiadók a megértésben vagy a tudásban többlettel nem kecsgetető attraktivitás csapdájába esnek.

Bemutatott példái, ill. a nyelvészeti, a tanulás-lélektani, a vizuális kutatási eredmények forrásai a világ számos országából származnak, azt az elvet képviselve, hogy az egyedi tankönyv egyrészt az írásbeliségre alapuló képzési rendszerek egyetemesebb kontextusában értelmezhető, másrészt magára a könyvből tudást merítő diákra egyetemes információ-feldolgozási sajátosságok is érvényesek.

A szerző meggyőződéssel képviseli azt a nézetet, hogy bármely tankönyvről is legyen szó, alapvető célja tartalmának hiteles, meggyőző és tartós hatású közvetítése. A tartósan megőrizhető, a hosszú távú memóriába is beépülő tudás szempontjából érdemes figyelmünket a tankönyv mikro szintjére (például a szóhasználat, a szövegfelépítés, az oldalak megszerkesztettsége, vizuális információ típusok) fordítani. A mikroszintű sajátosságok feltérítésében a szerző számos tudományág és kutatás: az antik retorika, a modern kommunikációelmélet, a fejlődéslelektan, az érzelés szemantikája, a szövegbefogadás, ill. a vizuális percepció, a tanuláslelektan, ill. tanuláselméletek, az asszociációs elméletek, az emlékezetkutatások, a kulturális antropológia, a könyvszervezés, az intézményszociológia stb. felismeréséből merít.

Nyelvészként különösen a modern pszichológia és a retorika egymást erősítő tapasztalataira hivatkozik akkor, amikor a szókincskutatás és a kommunikációelmélet felismeréseit ötvözve ad tanácsot a tankönyvi szöveg megformálásának. Alapvetően megkülönbözteti a nyomtatott egységek kommunikálhatóságát és kommunikabilitását. Figyelmeztet például a szükséges redundanciára, az ismert és az új információk egymásra építésére, a tankönyvi szólánc szerepére a fogalomhasználat fejlesztésében, az ige meghatározó szerepére új koncepciók, összefüggések tanításában, s mindenképp a tankönyvi megoldások kulturális szignálként való felfogására. Az olvashatóság, a tanulhatóság és a szókincsfejlesztés érdekében arany szabályként említi az adagolást, az új fogalmak megtanítását körülírással, szinonimával, példával, magyarázattal. Ebből az következik, hogy a tankönyv minősége a szerző szerint a kutatások hozamának felhasználásától inkább függ, mint egy-egy pedagógiai irányzathoz, ill. ideológiához kötődéséértől. Richaudeau a minőségi kritériumok taglalásában természetesen nem elégszik meg deklaratív kijelentésekkel, épp ellenkezőleg, valósággal lenyűgözi olvasóját a kutatási adatokkal bizonyított konkrét jó tanácsokkal. Megtudjuk például, hogy az összefoglaló szövegegységek ideális helye a fejezetek végén van, hogy a tipikus megjegyezhető jellegzetességek bemutatása szempontjából a realiztikus stilizált rajz felülmúlja a fotó hatását, hogy az oktatási célú

képregényben hogyan érdemes tagolni a lineáris elbeszélést, hogy az igék és a főnevek jobban megjegyezhetőek, mint a melléknévek és a határozószavak, hogy miért eredményes az elvont tartalmak vizualizálása. A kisebb tankönyvi egységek, ill. a könyv egésze közötti munkamegosztás és koncepcionális egységesség tekintetében magas igényeket támaszt a szerző, ugyanis minden más könyvnél fontosabbnak tartja a tankönyvben a kis funkcionális szerkesztési egységeket, mert megkönnyítik a mentális asszociációt, kiépítik a tankönyv belső utalásrendszerét, támogatják a szemantikai emlékezetet. A nagy szerkezet pedig a tankönyv olvasási, felhasználási módját fejezi ki.

Richaudeau tehát abban a meggyőződésben értelmezi a tankönyv műfaját, hogy minden egyes eleme – a szóhasználat, a mondatformák, a vizuális információk műfaja (stilizált rajz, fotó, diagram stb.) a tipográfia, az oldalak jellege, a tartalom struktúrálása, a színvilága, terjedelme stb. – jelentés hordozó összetevő. Ezen összetevőket fejti ki módszeres alaposággal könyvében, hiszen a maga választotta műfajhoz, miszerint gyakorlati kézikönyvet ír (guide pratique), a tankönyv szellemi fogantatásától a kimunkálás, majd a megtélés fázisáig. Alapelve, hogy a tankönyvírás és készítés különböző kompetenciájú emberek együttműködése, ugyanis szerinte a tankönyv minden mikroelemének funkcióval kell bírnia, s e mikroelemek mindegyike az adott kultúra szignáljaként is értelmezhető.

Ez a funkcionális megközelítés a könyv egész szellemiségére jellemző, s így kézikönyvként az elmúlt 15 évben sem vesztett jelentőségéből. A recenzens megtétele szerint ezért mind az alakuló magyarországi tankönyvpiac szereplői, mind a változó szemléletű tanárképzés érintettjei számára megkerülhetetlen lenne egy hasonló szellemű, a kutatás hozamát és a gyakorlat nezőpontjait sikerrel ötvöző kézikönyv hozzáférhetővé tétele.

(François Richaudeau: *Conception et production des manuels scolaires. Guide pratique. Paris, UNESCO, 1979.*)

Horváth Zsuzsanna

TANKÖNYVPOLITIKA

A wisconsini egyetem tantervi és pedagógiai tanszékének ismert neomarxista gondolkodója, Michael W. Apple és feminista tanítványa, Linda K. Christian-Smith által a tankönyv- és tantervkészítés legfrissebb, magyar szemmel már posztmodern problémáiról szerkesztett könyve jórészt wisconsini kutatók munkáira támaszkodik. E szerzők mellette azonban olyan, a radikális újbaldali megközelítést valószínűleg távol eső szerzőket és tanulmányaikat is meghívtak, mint például a new yorki Philip G. Altbach munkáját. Ez a körülmény sajátos belső feszültséget ad az amúgy is eltérő